http://www.jelenkor.net/archivum/kereses/2008/12
http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/1744/fantasztikus-utazason (04/2017)

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

Tandori Dezső hetvenéves

TANDORI DEZSŐ versei 1305
BERTÓK LÁSZLÓ versei 1308
MÉHES KÁROLY verse 1309
DREFF JÁNOS/TÓTH DEZSŐ: Az utolsó magyartanár feljegyzései *(Részlet a 9. órából; 18. óra)* 1311
BÁRÁNY TIBOR: A 65. mező („Ah, TD!") *(Tandori Dezső: Zombi. Egy eléggé kegyetlen történet)* 1318

Ilona Keserü Ilona hetvenöt éves

TANDORI DEZSŐ: Keserü Ilona 1322
AKNAI KATALIN: A gubanc alkalmi kiegyenesítése 1326

*

VÖRÖS ISTVÁN: A szabadság első éjszakája *(elbeszélés)* 1329
EGRESSY ZOLTÁN: Apa *(novella)* 1337
MARAFKÓ LÁSZLÓ: Mozgókép *(novella)* 1341
LOSCHITZ FERENC versei 1344
JENEI GYULA verse 1345
TÓTH ÁKOS: Reneszánszaink *(El Kazovszkij és barátai – kiállításmegnyitó)* 1346
DENON, VIVANT: Csak míg meg nem virrad *(Mese)* 1348
SZÉCSÉNYI ENDRE: Esztétika a budoárban. *(Vivant Denon Csak míg meg nem virrad című meséjéről)* 1361
CSORDÁS GÁBOR: A harminckettedik év *(Levelek 1990-ből – III. rész)* 1374

*

NÁDAS PÉTER: Fantasztikus utazáson *(Richard Swartz tíznyelvű délkelet-európai antológiája)* 1396
LÁSZLÓ EMESE: Nézi azt a kislányt *(Józsa Márta: Amíg a nagymami megkerül)* 1413

LUCHMANN ZSUZSANNA: Olvasógyakorlatok *(Latzkovits Miklós: Laboda)* 1417
M. NAGY MIKLÓS: Úgy csináljuk, hogy megcsináljuk *(Julian Barnes: Anglia, Anglia)* 1423
GÁLOSI ADRIENNE: „Alkalom a komoly életre" (Bacsó Béla: „Az eleven szép". Filozófiai és művészetelméleti írások) 1427

KÉPEK

A színes műmellékleten

I. ILONA KESERÜ ILONA: Laza gubanc TD-nek, 2008
II-VII. ILONA KESERÜ ILONA festményei

(Fotó: Horváth Gábor)

MELLÉKLET

A *Jelenkor* folyóirat 2008-as évfolyamának tartalomjegyzéke

Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTÉRIUM
OKM

maszre

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1. – Városi Képtár Antal–Lusztig Gyűjtemény, Rákóczi út 11.

VIDÉKEN: **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi könyvesbolt – Fókusz Könyvesbolt, Hunyadi u. 8–10. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon:** Comenius Könyvesbolt, Rákóczi u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u. 19–21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE bölcsészkari könyvárus.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Magiszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. – Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. – Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videotéka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

www.jelenkor.net

650,– Ft

JELENKOR

9 770447 642002 08012

JELENKOR

LI. ÉVFOLYAM **12. szám**

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
BEFTÁN KATALIN

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215–305, 510–752, 510–753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu
Szerkesztőségi fogadóórák minden hónap első csütörtökén 14-től 16 óráig
a Jelenkor szerkesztőségében.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. Nem kért kéziratokat
elektronikus formában (e-mail) nem áll módunkban fogadni. Minden felbélyegzett
válaszborítékkal ellátott küldeményt megválaszolunk.
Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.
Előfizetési díj az I. félévre 3900,– Ft, a II. félévre 3250,– Ft,
egy évre belföldre: 7150,– Ft;
a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.
A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécsett.
Index: 25-906, ISSN 0447-6425

NÁDAS PÉTER

FANTASZTIKUS UTAZÁSON

Richard Swartz tíznyelvű délkelet-európai antológiája

Érdekes, hogy Richard Swartz a könyvhöz írott és töltött káposztában igazán teljességre törekvő utószavában sem a híres erdélyi töltött káposztákat, sem a kolozsvári rakott káposztát vagy a székelykáposztát nem említi. Holott jól tudom, hogy ezek közül nem egyet ismer. Nálunk többször bevacsorált belőlük. Vacsora után elnyúlt a konyhai dikón, olykor el is szundított. Az sem kerülhette el a figyelmét, hogy a Magyarországon ehető töltött káposztáik (ha a német nyelvű településeken készített Krautknädlit vagy a szlovák nyelvű településeken készített édes káposztába göngyölt, savanyú káposztában főtt, majorannás hússal töltött káposztát nem számítom) erdélyi receptek alapján készülnek. Hol több, hol kevesebb sikerrel. Krautknädliből kislábasban hoztunk neki Rákoskeresztúrról, ne múljék már el az élete a Krautknädli élvezete nélkül. Kolozsvárt sem felejthette el. A hetvenes évek közepén ott is jártunk együtt. Igaz, kolozsvári rakott káposztát ott bizony nem evett. Azokban az években Romániában még a külföldi vendégeknek rezervált szállodákban is alig volt mit enni. Brassóban az öreg pincér a világ legtermészetesebb hangján kérdezte, hogy az uraságok parancsolnak-e még valamit a reggelijükhöz. Ezzel a szóval, hogy az uraságok. Ob die Herrschaften noch etwas zum Frühstück wünschten. Előzőleg jobb napokat látott porcelánon hozott négy bánatos szeletke ömlesztett sajtot, négy szeletke sült szalonnát a fagyott zsírjában, négy tálka alján valamennyi homályos mézet és öt szeletke hajszálvékonyra szelt tegnapi kenyérkét. A kávéban bizonyára mindenféle volt, kávé nem. Valamilyen sárgászöld levet eresztő növényt forráztak teának. Flegmatikus svéd barátom, aki élete majd minden pillanatában újságíró, de nem kérdez, beszélget, szavaival inkább helyzetbe hoz, indukál, próbára tesz, akárha protestáns kultúrájának kényszerét követve minduntalan ki akarná ugrasztani a nyulat a bokorból, lássuk a realitást minden pillanatban, ne a látszatot, lássuk a különbséget látszat és valóság között. Most egyetlen szempillantás alatt fölmérte az öreg pincér szakmai és nyelvi pozícióját és a világ legtermészetesebb hangján azt válaszolta, hogy igen, hogyne, szívesen enne újhagymát, friss havasi vajat, ha lehet, akkor hónapos retket, ezen kívül két lágy tojást, feltétlenül. Az öreg pincér a legteljesebb mértékben megőrizte nyugalmát. Ahogy illik, meghajlással nyugtázta a rendelést, és egy hosszan ismételgetett „sehr wohl, sehr wohl" kíséretében távozott a régimódi németjével.

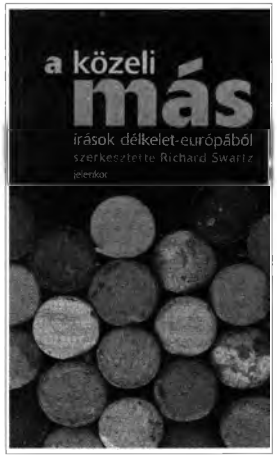

Az előző nap délutánján a Securitate emberei, akik egymást váltva, immár több napja kísértek bennünket a magyar határról, úgy kutatták át a szobáinkat, hogy jól lássuk, most az-

Fordította: Csordás Gábor, Gállos Orsolya, Szondi György
Szerkesztette: Richard Swartz
Jelenkor Kiadó
Pécs, 2008
325 oldal, 2900 Ft

tán minden holminkat átkutatták. Figyelmeztetésnek szánták. Rá is szolgáltunk. Kolozsvárott sikerült őket csaknem egy egész napra leráznunk. Kallós Zoltán megígérte, hogy estére összetrombitálja nekünk a tanítványait, ők majd szépen mindent elmondanak. Menjünk hozzá vacsorára. Nézzük meg a gyűjteményét. Másnap este meg kivisz bennünket az utolsónak megmaradt táncházba, Kidébe. Nem lehettünk kíméletesek, le kellett ráznunk a fenyegető díszkíséretet. Az első ember volt ezen a fantasztikus utazáson, aki sem a félelem, sem a tartózkodás semmiféle jelét nem mutatta. Négyen voltunk. Két nagy tudású, tapasztalt, annak rendje és módja szerint akkreditált újságíró, Richard Swartz, aki hosszú évek óta a *Svenska Dagbladet* című svéd napilapot, Manuel Lucbert, aki hosszú évek óta a *Le Monde* című francia napilapot tudósította Bécsből, harmadiknak Susanne Widén, aki akkoriban Richard felesége volt, éppen Thomas Bernhard prózai műveit fordította svédre, és Volvo márkájú terjedelmes gépkocsijukon sofírozott minket (aminek később életbevágó szerepe lett fantasztikus utazásunk történetében), végül pedig jómagam, idegenvezetői és szinkrontolmácsi minőségemben. Az utazást Budapesten alaposan előkészítettük. A két újságíró olyan emberekkel találkozott, tudósokkal, irodalmárokkal, szakértőkkel, akik nálam alaposabban tájékoztatni tudták őket a radikális román hiteltörlesztési politikáról, az erdélyi magyarság speciális helyzetéről és a régió nemzetiségi viszonyainak történeti alakulásáról. Ha még lenne valami, amit ne tudnának. Nálunk feltűnőbb igazán nem lehetett határátlépő társaság.

A két nagy doboz gondosan összeválogatott magyar könyvet, a két magyar klaviatúrás írógépet és a Bécsből magukkal hozott válogatott élelmiszereket, mindazt, amit ajándékba vittünk ismerősöknek és ismeretleneknek, a határon azon nyomban elkobozták. Kocsinkat félreállították. Elvitték az útleveleinket. Testi vizitáción kívül mindenünket átkutatták. Aztán hirtelen csend lett. Mintegy másfél óra múltán elkülönítve vittek el négyünket kihallgatásra. A hivatali szobában, ahol a kikérdezésem folyt, egy másik íróasztalnál egy román állampolgárságú fiatal magyar nőt gyötörtek könnyekig. Mindig újra, mindig ugyanazokkal a szavakkal, hogy a keresztnevét, amelynek nem volt román megfelelője, románul adja meg. Ő pedig mindig újra, ugyanazokkal a román szavakkal válaszolta, hogy nem tudja megadni, mert nevének nincs román megfelelője. Ragaszkodtam hozzá, hogy a barátaimat kísérem, és ezt nem újságíróként, hanem közönséges turistaként teszem. Ragaszkodtam hozzá, hogy Erdély városait akarjuk megnézni. Volt egy pillanat, amikor a fiatal magyar nő kétségbeesetten hozzám fordult, hiszen látom, mit tesznek vele, segítsek. Megérezte, hogy már én is torkig vagyok. Mindössze annyit volt időm kimondani, hogy módszereik nem tesznek jót Románia tekintélyének. Be sem fejeztem, a tisztnek, aki egy tökéletesen kihunyt lelkű, kopott, idős tolmács segítségével kihallgatott, most egyáltalán nem volt szüksége tolmácsra. Úgy csapott az asztalra, és úgy ripakodott rám, hogy az egész betonoszlopos terem visszhangozott tőle. Románia nem kíváncsi a te véleményedre. Ha te sokáig okoskodsz, akkor azonnal megtagadom tőled a beutazásodat. Alig volt akcentusa. Mint később kiderült, a párhuzamosan zajló kihallgatásokon hármukat megpróbálták leválasztani. Őket nagy örömmel látják Romániában, mondták, semmi okuk, hogy megtagadják a beutazásukat, engem azonban kénytelenek visszafordítani. Nem indokolták. Mindhármukat ezzel bocsátották el a hivatali szobákból. Úgymond időt adtak rá, hogy egymás között tanácskozzák meg a kialakult helyzetet, és lehetőleg opportunista választ adjanak. Egyöntetűen ragaszkodtak a társaságomhoz. Azzal érveltek, hogy nélkülem azért sem tudnák folytatni útjukat, mert engem merő udvariasságból vissza kéne vinniük Budapestre. Vagy mind a négyen, mondták, vagy ők sem. Kénytelenek lesznek úgy értékelni a helyzetet, hogy a román hatóságok indoklás nélkül megakadályozták a beutazásukat. Többórás várakozás következett. Susanne és Richard feszült, komoly és elhatározott maradt. Kissé sápadtak voltak a haragtól. Romániának elvileg nem állt érdekében, hogy ilyen tekintélyes újságírókkal konfliktusba keveredjen.

Manuel hanyagul zsebre vágott kézzel sétálgatott és fütyürészett a félreállított kocsi körül. Ingének gallérja alatt a puhán megkötött selyemsáljával, a halszálkás tweedzakójával, a csontkeretes szemüvegével igazán feltűnő jelenség volt ebben az államilag lepusztított környezetben. Amikor végül engem is elbocsátottak a hivatali szobából, a másik íróasztalnál még mindig folyt a pszichikai természetű emberkísérlet. Mondja a keresztnevét románul. A keresztnevét sajnos nem tudja románul mondani, ez egy magyar keresztnév. Akkor mondja a román megfelelőjét. Nem tudja a román megfelelőjét mondani, mert nincs román megfelelője.

A brassói szálloda szándékosan feldúlt szobájában aztán dicsérhettem az előrelátásomat, hogy a további utazáshoz szükséges nevek, címek és telefonszámok listáját az előző nap hajnalán kivettem a könyvtáblából. Egész reggel memorizáltam, majd apró darabokra szaggatva lehúztam a vécén. Nem volt rövid lista. A csésze elé térdepelve figyeltem, hogy a fecnik valóban lemennek-e. De így sem tudtam szabadulni a téveszmétől, hogy ezek ezt is ellenőrzik. Mert attól még jobban gyötrődött a gyomrom, hogy elfelejthetem a címeket, vagy ami ennél még rosszabb, eltévesztem a házszámokat. Kolozsvárott ez történt, igaz, nem az én hibámból. Kallóst az elhagyott, aszfaltozatlan utca szemközti oldalán kerestük. Budapesten hibás házszámot adtak meg a barátai. Ezek meg ülnek most a pincében, kihalásszák a csatornából a fecniket, hogy a neveket és a címeket gondosan összerakják. A hetvenes évek közepére a rendszer paranoiája és a paranoid ideológiát szolgáló intézmények akkorára nőttek, hogy kis személyes paranoid hajlamokkal a nagy paranoid szisztéma nem volt felérhető, nem volt átlátható, nem volt követhető, munkájának kárai nem voltak emberi erővel elháríthatók. De azt sem mondhatta az ember, hogy mindez fantazmagória, ne érzékelné az apparátus titkos működését, ne nyögné a működés következményeit. A másokat érintő személyes felelősség ettől persze nem kisebb lett, hanem nagyobb, terhe nyomasztóbb.

Életfontosságú volt, hogy informáljuk egymást és informáljuk a külvilágot. A titkos információnak speciális volt a hangszíne. Nem suttogás, hanem tompa hang. Mintegy figyelmeztetni a másikat a forrás bizalmas jellegére. Különben nem tudhattuk volna, hol milyen veszély leselkedik vagy hol a csapda, amibe bárki óvatlanul belesétál. Állandósult a bizalmas információk cseréje, kialakult a biztos forrásokból merített értesülések közvetítő hálózata. A második nyilvánosság volt az egyetlen védelem. A külvilág pedig, legalábbis rövid távon, vakon ment a saját érdekei után, s ezért a megvalósult szocializmus látszatát és valóságát illetően könnyen, olykor egyenesen kedvtelve lépre ment. A régi európai demokráciák a harmadik világháború elkerülése, a nagy világrendszerek békés koegzisztenciája és a szabad kereskedés sikere érdekében időről időre szívesen elveszítették a realitásérzéküket. Vagy éppen a fejüket. A jobboldal a fejét, a baloldal a realitásérzékét. De akár jobb, akár bal, kormányaik szívesen tárgyaltak a demokratikus ellenzék feje felett Moszkvával. Budapestnek ezt a szerepet szánták, ami másfél évtizedre privilégiumainak forrása lett. S ezzel legalábbis Magyarországon közösen diszkreditáltak mindenféle szervezett ellenállást vagy ellenkezést. Ha Willy Brandt és Kádár János olyan jól megértik egymást, hogy örömükben táncra perdülnek, akkor Kis János és Kenedi János tényleg futóbolond. Akkor a reformistáknak van igazuk, mert nincs más út, mint az előzékeny és megadó együttműködés. Szavahihető világlapok hangosan ünnepelték Nicolae Ceauşescu újdonságnak számító, a szocialista táboron belül eladdig ismeretlen nacionalista kurzusát. Ceauşescu a kurzusával Moszkva ellen dolgozott. Tettlegesen kétségbe vonta Brezsnyev elnök korlátozott függetlenségről szóló, és Johnson elnök által titkos táviratban jóváhagyott doktrínáját. Johnson elnök a békés egymás mellett élés érdekében nem tehetett többet, a kis kelet-európai népek tudta nélkül vette le függetlenségük ügyét a napirendről. Rábólintott, amikor a Varsói Szerződés egyesített hadereje lerohanta Csehszlovákiát, csak menjetek, édeseim, a jaltai egyezménybe ez is belefér. A román had-

sereg nem vonult be a többivel. A román diktátor megtagadta. Nem azért, mintha „az emberarcú szocializmus" oly vonzó lett volna a szemében. Nem Dubček elkeseredett kísérletét akarta támogatni, messze nem. Nem az utolsó és a legszelídebb kísérletet a szocializmus megmentésére. Ceauşescut a szocializmus experimentuma a legkevésbé sem érdekelte. Titó példája lebeghetett a szeme előtt, a fehér zubbonyban feszítő, szalagokkal és kitüntetésekkel teliaggatott marsall, aki néhány évig szerencsés kézzel kormányozta hajóját a hidegháborús vizeken.

Nem beszélve Ceauşescu azon nemes és eszeveszett ötletéről, hogy Románia néhány év alatt vissza fogja fizetni minden adósságát. A régi nagy demokráciák politikai és diplomáciai kedélyét ez a lépés szintén erősen a román diktátor felé hajlította. Ki ne venné szívesen, hogy a csillagászati nagyságrendű államadósságot kamatostul megfizetik, és nem kell veszteségként leírnia. Ha a békés koegzisztencia érdekében nem kell a saját zsebéből egy olyan ésszerűtlen és etikátlan rendszert finanszíroznia, amely ellenségesen viselkedik vele szemben, a pénzeket korrupciós csatornákon folyatja el vagy fegyverkezésre költi, ráadásul milliókban és milliókban táplálja a hiú reményt, hogy a kapitalizmusnak van alternatívája. A szabadságra, a függetlenségre és a testvériségre oly kényes Quai d'Orsay egyenesen megittasult a román diktátor vadonatúj függetlenségi kurzusától. Inkább nem kérdezték, hogy Ceauşescu politikai újdonságaiból vajon mi következik. Megtorlás, éhínség, kirekesztés, fagyhalál, fajgyűlölet. Mulattak a nacionalista parasztoperetten.

Aminek következménye volt a személyes érintkezésben, itthon is. Nemes Nagy Ágnes dörgött, mint az ég, hogy Mészöly Miklóssal együtt igenis mi vagyunk azok, akik a csökönyösségünkkel gátoljuk az enyhülést. Őrült volt a szemrehányás, s éppen a logikája volt tébolyult, de némi realizmus volt a tébolyában. A békés egymás mellett élés nagypolitikai díszlete előtt a legkisebb ellenállás vagy a puszta ellenszegülés azokat erősítette, azokat bujtogatta, akik a felpuhult diktatúrát ismét meg akarták szilárdítani. Ceauşescu a saját országában meg is tette. Ami figyelmeztető jel volt másoknak is. Hiába érveltem a személyes ellenállás vagy legalábbis az ellenszegülés, azaz a belső emigráció szükségessége mellett, hiába mondtam, hogy ez a minimalista szerep nem feladható, mert a jövőről van szó, a perspektívák érzékelése szakmai kötelesség. Nemes Nagy azzal érvelt, hogy halvány gőzöm sincs a diktatúra természetéről, ezért kockáztatok, nem tudom, milyen egy igazi, kemény diktatúra, s mit jelent, ha visszafordulunk, Miklós ellenben tudhatná. Vettem a bátorságot és visszaordítottam. Jól tudom. Nem tudom nála kevésbé. Annyi azonban bizonyos, hogy a világ tisztánlátása, realitásérzékének helyrebillentése, józanságának megőrzése érdekében nem veszélyeztethettem másokat. Nem véthettem el házszámot, telefonszámot sem felejthettem el. De nem állt szándékomban, hogy a demokratikus világot, vagy akár azokat, akik nagyra értékelték a szocialista diktatúra konszolidációjára tett magyar kísérletet, az információimmal megzavarjam. Minden társadalomnak kedvesek a soros hiedelmei. Nem engedi, hogy elvegyék tőle. Ha nincs más, akkor paranoid hiedelmekkel kényezteti önmagát. Legfeljebb annyit szerettem volna elérni, hogy a barátaim lássanak tisztábban. Ne kelljen olyan kérdéseken vitáznom, amelyek nem vitaképesek. Sokáig, évekig szerettem volna elérni, hogy a jobboldali beállítottságú külföldi tudósítók ne a hagyományos antikommunizmus érvkészletét erősítsék azokkal az információkkal, amelyeket tőlem szereznek be. Nem csak logikus nem volt, hanem a saját realitásérzékük rovására ment, hiszen széles e határon, az egész hatalmas régióban nem volt többé egyetlen kommunista sem. Saját kliséikkel akadályozták a realista helyzetértékelést. A baloldaliak pedig ne a szocializmushoz fűzött reményeiket vagy az aktuális antikapitalista indulataikat támogassák meg a tőlem nyert adatokkal, hiszen a megvalósult szocializmuson kívül nincs más szocializmus. Hibái nem személyfüggők, hanem funkcionálisak, bűnei szimptomatikusak. Birodalmi diktatúra van, szovjet imperializmus van. Pontosan így néz ki az elméleti szocializmus megvalósulása, nem másként. A két nagy világhatalom

szembenállása és fegyverkezési versenye a soros hiedelmekből és a soros hazugságokból, az aktuális reményekből és az aktuális téveszmékből őrületet teremtett, káoszt támasztott a fejekben és a lelkekben, s ezért egy ilyen igen primitív kis realista szándéknak sem volt olyan egyszerű a végére járni. Aki a sztálinizmusba visszahátráló, a szocialista diktatúrák változataival viaskodó régióban cselekedni akart, annak a bénultságig óvatosnak kellett maradnia. A köznapi körültekintés nem volt elegendő. Alig lehetett mozdulat, amelyet a titkosszolgálatok ne regisztráltak volna. A regisztrációt a nyílt és a rejtett megtorlások és keresztlépések sorozata követte.

A titkosrendőrök állandó jelenlététől, az értelmetlen rendeletek tömegétől ezekben az években moccanatlanságba dermedt a hatalmas régió. Brezsnyev betegeskedett, minden bizonnyal az agya lágyult meg. Amikor olykor röviden meg akarták mutatni, hogy még mindig él, a birodalom a valóságos hatalmával együtt mindig újra köznevetség tárgya lett. Ha megindult a vörös futószőnyegen, az első lépésétől úgy megbillent, hogy gyógyszerekkel ormótlanná növesztett testét két embernek kellett hátulról felfognia. Bárgyú vigyorával indult vendége felé a csillároktól ragyogó márványteremben, és nekiment a falnak. Nem az ő teste volt, hanem az erőszakoskodó szovjet orvostudományé. Beszédeit nem lehetett többé egyenes adásban közvetíteni, azokat a szavakat sem tudta megformázni, amelyek véletlenül az eszébe jutottak. Szklerózis lett úrrá atomfegyverekkel őrzött birodalmán. Nem néhány hétről volt szó, hanem két évtizedről. A leépülés egy vágányon félretolt szalonkocsiban, a Dubčekkel folytatott tárgyaláson, Ágcsernyőn kezdődhetett. Birodalmi dührohamában agyvérzést kaphatott. Másfél évtizedig haldoklott a bomló agyával. A hosszú haldoklás következményei a mai napig nyomon követhetők a széthullott birodalom népességének mentalitásában és nyelvhasználatában. Az egyéni cselekvésnek nem maradt terepe, a szellemi tartalékok kimerültek, a szakmai képzés kereteit kontraszelekció szabta át, a nyilvános eszmecserének nem volt helye, dialógus nem volt kívánatos senkivel. Mindenki a puszta túlélésre, átvészelésre, időhúzásra játszott. Haladékot akart, meg akarta úszni. Tíz év után azonban senki nem tudta volna megmondani, hogy mire kér haladékot, kitől kérte, mit, mivégre úszna meg, és felnövekvő gyerekeivel mennyi időt kell még átvészelnie. Ma sincs miért emlékeznie. A személytelenségnek, helyesebben a személyiségtől való megfosztottságnak ezen a magas grádicsán szükségszerűvé válik az önmegvetés és az embermegvetés. Önmegvetés és embermegvetés lett a szakmák és az oktatás alaptónusa. A súlyosan sérült öntudat a közös panaszban lelte meg egyetlen örömét. Az ember nincs magára hagyva a szenvedésben, hiszen mindenki szenved, nincs kivétel, az élet tényleg nyomorúság és köpedelem, a rituális panaszkodásban erről kell megbizonyosodnia. Reflexió híján a panasz a cselekvést és a szolidaritást váltja ki. Az önmegvetés és az embermegvetés rendszerét a rituális panasz így vezette be az orvostudományba, az irodalmi kritikába, az építészetbe és csőszerelésbe. Olyan mindegy. Mint a sav, feloldotta a felelősség fogalmát. A túlélési kényszer a jövőtudatot zabálta fel, és a pillanat örökkévalóságának nyomasztó terhét adta cserébe. A diktatórikus módszerek brutalitásában, a túlélésre, az átvészelésre, a meghúzódásra, a pofabefogásra, a megúszásra vonatkozó szolgai mentalitásban Románia és Magyarország között fokozati volt a különbség. A fokozatok sokat jelentettek, de mégis csak fokozatok voltak.

Élni tanítani a felnövekvő generációt vagy túlélésre nevelni, ez két teljesen különböző felfogás. Akit túlélésre szocializálnak, később is csak nagy megpróbáltatások árán tud kibújni szolgaisága bábjából.

Nem a fokozati különbségek, a közös vonások tették láthatóvá, hogy az etikai kérdés és a létkérdés milyen élesen találkozik. S aki e furfangos elvet fölismerte, annak legalább e felismerés erejéig majd minden szenvedése értelmet kapott. Nem mehetett fejjel a falnak. Nem lett volna értelmes. Ha viszont ténylegesen nem mozdult, ha félelmében vagy pusz-

ta óvatosságból moccanatlanságra ítélte önmagát, ha valóban bogárrá változott, akkor pontosan azt tette, amit az elnyomó apparátus megkívánt. De nem lehet nem cselekedni. A szolgai közreműködés útja mindenki előtt nyitva állt. Sem a saját értelmének, sem a saját etikai igényességének nem felelhetett meg. Hogy megfeleljen, lépésről lépésre haladva át kellett alakítani a kultúrát. Ez meg is történt. A cselekvési kényszer rettenetes televényén, az értelem és az etikai igényesség ellenében nőtt fel a szolgai közreműködés milliókat és milliókat érintő szisztémája és önálló birodalmi kultúrája. Hangsúlyozom, önálló birodalmi kultúra. Ami kőnél keményebb ignoranciára van alapozva, arra a jövőre is mélyen kiható tapasztalatra, hogy elvileg a kultúra teljes ikonográfiáját érintetlenül lehet hagyni, praktikusan azonban minden olyan tárgyat és fogalmat ki kell a hajóból hajítani, ami a túlélési ösztön szempontjából feleslegesnek mutatkozik.

Igen hiteles és megkapó leírásokkal rendelkezünk a náci diktatúra belső életéről. Hans Erich Nossack naplói, túlélési jelentései, a nacionálkonzervatív Friedrich Percyval Reck-Malleczewen véletlenül fennmaradt kortársi tanúvallomása, Victor Klemperer feljegyzései és rigorózus nyelvi elemzései, s így tovább. Ezek a leírások lényegesen más szerkezeti képet mutatnak, mint ahogyan a kommunista, illetve a szocialista eszmék jegyében fogant birodalmi diktatúra belső élete kinézett. A szocialista szolgaiság a tartós szabotázs, a tartós bojkott, a stabil árnyékgazdaság, a titokban és csoportosan elkövetett rablás, a kölcsönös szemhunyás, a defenzív reflexként működő spontán hazudozás, a védelmi rendszerként működtetett panaszkodás és sápítozás, a tényekkel és az adatokkal való folyamatos visszaélés, a nem igazolható és minden kis részletre kiterjedő negatív és pozitív túlzás, a megtévesztés, a meghamisítás, a megvesztegetés, a korrupciós csatornákon táplált földalatti és alvilági kapcsolatrendszer álcájaként, családi és törzsi kötelékben működött. A nemzeti szocialista diktatúra belső élete szintén szelektív jellegű, de a legálist és az illegálist illetően fennállásának csaknem utolsó pillanatáig szigorú és szisztematikus határt szab, rigorózusan körülírja a kompetenciákat. Szigorúan ragaszkodik a felelősségi elvhez. Nem ad lehetőséget az ignoranciára, amely bárkinek a kibúvás vagy adott esetben a túlélés lehetőségét biztosítaná. Nincs második gazdasága, amivel az elsőt korrigálná. Nincs második nyilvánossága, amely törölné vagy megvilágítaná az első híreit. A moszkovita birodalmi kultúrában egyszerre két realitás működött, a szolgaiságé és a szimulációé. Egymásban működtek. Igaz, hosszú távon a szimuláció erősebbnek bizonyult, mint a szolgaisággal fenntartott szocialista diktatúra egész apparátusa és eszközrendszere, amit a szimuláció kultúrája a szorgos földalatti tevékenységével aláásott, megkerült, kiüresített és elemésztett, de ennek ma sincs miért örülnünk. Egyrészt azért nincs örömre ok, mert a legalitást kerülő struktúrák csaknem érintetlenül fennmaradtak, másrészt azért, mert a szimuláció családi és törzsi kötelékben működő kultúrája nem a tárgyi vagy az anyagi világra korlátozta a működését, hanem a diktatúra hatalmával való ignoráns együttműködésben az anyanyelv minden egyes szavát az önmegvetés és az embermegvetés jegyében kezdte ki és írta át. Ezzel párhuzamosan változtatta meg a kötelező viselkedési szabályokat. A gondolkodásból törölt minden korábbi definíciót. Végül törölte magát a definíció kulturális kötelezettségét. Törölte azokat a szellemi illemszabályokat, amelyek rendszeres és szisztematikus dialógus híján feleslegessé is váltak. A nyilvánosan használt nyelv és a családi vagy törzsi eszmecserére használt titkos nyelv néhány évtized alatt összeforrt. Amivel állandósult a térség izolációja. Szabad választások nem voltak, a szocialista rendszernek nem volt politikai legitimációja, de a szocialista rendszer nyelvi legitimációját a népesség maga hajtotta végre, s ezért a mai napig nem tudja, hogy a szabad választás milyen felelősségekkel vagy kötelezettségekkel jár együtt. Az önkényre kondicionált népesség minden pártállású kormánnyal szemben úgy viselkedik, mintha nem ő választotta volna meg. Emocionálisan és nyelvileg azonosul az ignoráns szereppel, amit korábban kényszerűen elsajátított és nem kis élvezettel játszott. A mai napig nem

tud elszakadni tőle, reflexió híján bizonyára még több nemzedéken át őrizni fogja. A nyelvhasználatával és a megváltoztatott viselkedési normáival együtt őrzi a regionális izolációt és a regionális ignoranciát. Milliók és milliók a mai napig olyan tolvajnyelven értekeznek, amely semmiféle kapcsolatban nem áll azzal a realitással, amelyben élnek. Egy olyan nyelven beszélnek a beszéd tárgya mellé, amely a szimuláció helyi szabályai szerint torzított, de a beszélők nincsenek és soha nem is lesznek e torzítások és torzulások tudatában. Legfeljebb folytonosan irritáltak, ami teljesen jogos, hiszen nem tudják magukat értelmesen kifejezni, nem is értik egymást, nem tudnak egy tárgynál megmaradni, a világ pedig végképp nem értheti, hogy ezek itt miről beszélnek és egyáltalán mi történik itt.

A kínos nyelvi fordulat a szocializmus reformereit sem kímélte. A reform nyelve és fogalomkincse a nagy szimulatív szisztéma része volt. A cselekvés ésszerűségének és a szocializmus elveinek összehangolására tett nagy reformista kísérlet egy olyan rendszert védelmezett, amely éppen az ésszerűség jegyében nem volt megreformálható. Sok kis egyénileg kifundált esély defenzív szándéka állt mögötte. Ez volt benne a valóságosan ésszerű. A sok kis értelmiségi karrierista immár nem a kommunizmusba vetett vallásos hitbe kapaszkodott, hanem hiszékenysége és jószándéka álcájába öltöztette az egyéni cselekvés kétségbeesett önérdekét. Mintha nem tudná, hogy a rendszer reformjának maga a rendszer az akadálya. A cinikus vagy önáltató emberfelfogás a sikeres karrier érdekében az önreflexió utolsó morzsáit is eltünteti a tudatból.

Ezekben az években történt, hogy Richard Swartz megkérdezte Csikós Nagy Bélát, aki a gazdasági reform egyik atyjának számított, hogy min dolozik. A kör négyszögesítésén, válaszolta a neves közgazdász. A realitásnak megfelelő válasz volt, de Csikós Nagy minden bizonnyal nem volt a tudatában, hogy milyen etikátlan a válasza. A hiszékenynek mutatkozó vagy mélységesen szkeptikus reformerek sokáig bütyköltek azokon a reformterveken, amelyekkel elvileg legalizálhatták volna a spontánul működő és a közjó elvét ignoráló, a családi és törzsi együttműködés önvédelmi rendszerére beállított árnyékgazdaságot. Úgy kellett volna a családi és törzsi alapon összeszerveződött feketepiacot tisztára mosniuk, hogy ne legyen belőle tiszta piacgazdaság. Valójában több évtizeden át dolgoztak azon milliók és milliók ellenében, akik boldogulásukat addigra az alvilággal szövetségre lépett, mindenféle szolidaritási elvtől megfosztott, önbíráskodással operáló árnyékgazdaságban találták meg, s igen elégedettek voltak a korrupció és a bűnözés szükségszerűségének valamennyi etikai magyarázatával.

Az öreg pincér végül is hozott három karcsú szál hagymát egy szép régi tálon. Annyiban voltak újhagymák, hogy a csírázásnak indult öreg hagymáról azon frissiben hántották le a külső héjakat. Retek is volt. Nem piros retek volt, nem hónapos retek volt, hanem valamilyen korábban már lesózott, köményes fekete retek. Ezekben az években ezeknek a társadalmaknak önnön fenntartásukra ez volt a nagy ötlete, a találékonyság, a rögtönzés, a mimikri, a szimuláció. Mivel mit lehet helyettesíteni, mivel mit lehet kiváltani, mivel mit lehet elrejteni, álcázni, hogyan lehet átnevezni, eltakarni, és főleg mit lehet titokban eltulajdonítani. S mivel a dolgokat az erre hivatottak sem nevezték meg, illetve folyamatosan és kiszámíthatatlanul más névvel illették, mint amilyen tárgyszerűen kijárt volna, a szavak a beszédben egy idő után csak óvatos utalásként funkcionáltak, nem megnevezésként. Odáig fajult, hogy lényegében eltűnt a különbség az igen és a nem között.

A találékonyság és a sikervágy napi szüksége nem csak nyelvi szinten változott csapdává, hanem magát a túlélést, az átvészelést tette nehezebbé. Emberi találékonyság és nyelvi szimuláció nélkül a hiánygazdálkodásba merült szocialista rendszerek két évig nem lettek volna életképesek. Találékonyságukkal és szimulációjukkal az egyes egyének mintegy saját maguk tartották fenn a számukra is lehetetlen helyzetet. Ezt a mai napig tudják és a mai napig nem veszik tudomásul. Több nemzedék tanult meg ignoránsként tenyészni a lehetetlenségben. Azt a tapasztalatot adták át több következő nemzedéknek,

hogy mai túlélésük érdekében akár a saját holnapjukat is ignorálniuk kell. S ha már így tettek, akkor azt kell mondaniuk, hogy bizony ilyen az ember, ilyen gonosz, ilyen alávaló. Ez a retek nagy bűzt terjeszt ebben az állapotában. Az öreg pincér mintegy húzta magával a fekete retek bűzét, amint jött vele a fehér damaszttal terített asztalok és az üresen ásító, régi bársonypamlagok között az egykor bizonyára igen előkelő szállodában. Ha osztályozási rendszert keresünk az illatokhoz, akkor az állott csecsemőkaka és a friss katonai lábszag közé lehet besorolni. Viszont amint ráharapsz, a bűzzel együtt igen ízletes. Richard a maga kacskaringós udvariasságával köszönte meg. Majd igen nyersen megkérdezte, hogy a friss havasi vajat és a két lágy tojást a Herr Ober vajon elfelejtette-e. Ó, hogyne, válaszolta rezzenéstelenül az öreg pincér, bocsássanak meg az uraságok. Majd fenségesen meghajolt, s egy kétszeres „szolgálatára, szolgálatára" kíséretében végleg távozott a körünkből. Szolgálatunkra lenne, ha lenne mivel szolgálatunkra lennie. Ahogy a hiánygazdaságról szóló vicc oly tömören kifejezte, ha van vödör, akkor nincs víz, ha van víz, akkor nincs kötél, ha van kötél, akkor nincs vödör. A pincéri szolgálat fogalmát függesztette fel arra az időre, amíg a vaj és a tojás valamilyen véletlen katasztrófa folytán vissza nem érkezik a régióba. De akár van vaj, akár nincs vaj, a fogalmak értelmének ilyen mérvű felfüggesztése a jövőre nézve volt kockázatos.

A kilencvenes évek elejére a magántulajdonnal, a piacgazdasággal, a többpárti korrupcióval, a kábítószerek csempészetével és a fegyverkereskedelemmel együtt nem csak a vaj és a tojás érkezett vissza a régióba, ezek végül is igen egyszerű dolgok, hanem a személyes szabadságjogokkal a tudatosan táplált, a forszírozott, az erőszak spiráljába emelt nemzeti és nemzetiségi gyűlölködés, az aktívan űzött fajgyűlölet, a rasszista és a homofób tettlegesség, a kirekesztés, a szomszédgyilkosság és a népirtás szükségességének valamennyi ősrégi elmélete valamennyi indokával, mítoszával, kultuszával, a kereszténység nevében reájuk adott püspöki áldással és a különböző pártállású, szakmailag lecsúszott, félművelt, képzetlen, frusztrált, erotikus kényszerképzeteket politikai terepeken megvalósító íróasztaltettesek sáskahadával. S ez még nem minden. Hiszen a csőcselék elszabadítása, a paramilitáris szervezetek és magánhadseregek felállítása, a tartós megfélemlítés, a szervezett pogrom, a fegyveres konfliktus, a különböző népcsoportok lakóhelyükről való elüldözése és a tömeggyilkosság is a programhoz tartozik. Ötven év után újabb kísérlet a genocídiumra. Több tízezer áldozattal. Akár háború. Több százezer áldozattal. Pusztulás, összeomlás, tetemes területi veszteség. Immár a pusztítás, a vereség, a veszteség nekrofil kultusza is szükségszerűen a programhoz tartozik. Tömegsírok. Exhumáció. Emlékművek minden utcaszegleten és hézagtalan történelmi amnézia.

Érdemes megnézni, hogy mi az amnézia aktuális tárgya. Könnyelműség lenne azt gondolni, hogy a militáns nacionalizmus, a vallási fundamentalizmus, a fajgyűlölet, a homofóbia vagy az utcai kriminalitás ilyen méretű elszabadítása, a jogrend ilyen méretű megrendülése, a társadalom ilyen méretű destabilizációja (vagy akár a rokkant nyugdíjasok ilyen meglepően magas száma) ne a szimuláció élő kultúrájának műve lenne. Ne annak a szolgaiság és szimuláció kettősségébe merevedett önszerveződésnek az utolsó nagy védekezési kísérlete, amely meg kívánja őrizni a maga minden ízében korrupt és alvilági kapcsolatrendszerét. Nem legalizálni akarja az árnyékgazdálkodást, ahogy egykor az önmagukat naivnak tettető reformerek kívánták. Ha az árnyékgazdaság a szabadság pillanatában nem adta föl a pozícióit vagy nem legalizálta szövevényes kapcsolatrendszerét, akkor húszéves sikeres működés után ugyan miért adná föl. Az árnyékgazdaságot a titkos szerkezetével, a logisztikájával, az immár köznyelvként használt brutális tolvajnyelvével és a szalonképesnek igazán nem nevezhető viselkedési szabályaival együtt akarja átemelni a rendezett kapitalizmusba. Mint ahogy hegemóniáját őrizve húsz éven át együtt is működött vele. Semmit nem akar elveszíteni vagy feláldozni. Miért akarná. A rendőrség, az ügyészség, a bíróság, az egészségbiztosítási és a társadalombiztosítási in-

tézményrendszer készségesen szolgál neki. Miért ne óhajtaná megőrizni, amit évtizedek munkájával, miként egy tornyos lovagvárat mindenki rovására és mindenek ellenére felépített és kiépített. Nem azért akarja átmenteni, mert gonosz és hülye, hanem azért, mert mást nem ismer, nem birtokol. A milliós rabszolgahad sem ismer más életet. A régió több évtizedes történetre visszatekintő valóságos társadalmi önszerveződése és túlélési kedélye defenzív jellegű volt. A szabadság körülményei között azonban nincsen akadálya, hogy offenzíven nyilvánítsa meg erejét és karakterét. Nem céltalan és közel sem értelmetlen erőfitogtatásról van szó. Legfeljebb túlzásról, ami a szimuláció kultúrájának egyik legkimunkáltabb védekezési mechanizmusa. Még egyszer, utoljára, még mielőtt a szimuláció kultúrájának belső szerkezetét a rendezett kapitalizmus át nem építené és legalább viszonylagosan átláthatóvá nem tenné, immár nyilvánosan ki kell rabolnia a szomszédját és még egyszer ki kell rabolnia az immár koldusszegény, de a korrupt kapcsolatrendszerek erejéből élő, basáskodó, fennhéjázó, jóval a lehetőségein felül költekező államot. Ezen múlik a szimulációs kultúra jövője. Ha a szimuláció kultúráját egyszerre támadják kívülről és belülről, legalitásba kényszerítik és emlékezetre szorítják, akkor azt kell mondania, hogy a nemzetet támadják. Ha a szervezett korrupció titkos csatornáin ma nem rabolhatja még le a halálosan legyengült államot, ha a nemzet és főleg a keresztényi szeretet nevében meghirdetett igazi és végleges rendszerváltás nevében legalább a legszegényebbek pénzét nem folyathatja be elsősorban a saját zsebébe, s csak másodsorban az egyházak és a pártok kasszáiba, ha a rabszolgák nagy táborának nincs meg a napi reménye, hogy holnap kirabolhatja zsidó szomszédait, és legalább a cigányokat agyba-főbe verheti, akkor kétfrontos túlélési harcához nem talál se embert, se muníciót.

A rendezett kapitalizmus a maga hihetetlen tőkéjével, globális versenyképességével, globális kapcsolatrendszerével, több évszázados és folyamatosan ápolt üzleti tapasztalatával már a szocialista gazdaság összeomlásának első pillanatában az államot folyamatosan lefejő árnyékgazdaság láthatatlan szerkezetére épült rá. Egoizmusuk volt kapcsolatuk biztos láncszeme. A kapitalizmus egoizmusának azonban történetileg moderált, törvényileg szabályozott a feltételrendszere. Még akkor is, ha időről időre nem tartja magát sem a törvényekhez, sem a történeti tapasztalatoktól vezetett moderációhoz, illemszabályokról most nem is beszélve. A szimuláció kultúrájával hosszú távon még akkor sem tud mit kezdeni, ha tudatlanságból vagy pragmatikus megfontolásból ennek a használatára rendezkedett be az új demokráciákban. Nyugtalanságának időről időre hangot ad, de nem érti, hogy miért nem értik, illetve miért éppen ebben a leglényegesebb kérdésben ignorálják. Aki nem ismer tegnapot és nem ismer holnapot, mert mindennap ugyanúgy túlélésre, átvészelésre és megúszásra dolgozik, aki nem tudja körülhatárolni a véleményét, nem tud igent vagy nem tud nemet mondani, nem tudja magát árnyalatosan kifejezni, mert hiányosak az ismeretei, akit nem hoz lázba a tárgyismeret, akinek nincsenek biztos lábakon álló fogalmai, azzal hosszú távon nem lehet szót érteni és nem lehet együttműködni. Kapitalizmus nincsen meg sem spontán, gyors, ötletszerű döntések, sem biztonságos, hosszú távra szóló tervezés nélkül, s éppen ezért van szüksége az egyéni és a közös érdek tartós, folyamatos és árnyalatokra figyelmes egyeztetésére. Nagy a stabilitás igénye, s nem tudja a terveibe venni az utcai zavargásokat.

Az átmenetnek és a türelmi időnek húsz év múltán szemmel láthatóan vége. Az árnyékgazdaság tulajdonosainak és főszereplőinek pártállásuktól függetlenül legalizálniuk kéne az árnyékgazdaságukat, invesztálniuk kéne, kockázatot kéne vállalniuk, de ők ezzel szemben pártállástól függetlenül kinyilvánítják, hogy ilyen feltételek mellett nem olyan gazdaságot akarnak, amely szabad versenyre épül. Az állam folyamatos és szisztematikus kirablásának privilégiumát nem adják. Ha adnák, akkor véget kéne vetniük az eredeti tőkefelhalmozás periódusának. Olyan illegális vállalkozói tudatuk van, amely a korrupciós hálózaton keresztül biztosított állami megrendelés formájában törli a kockázatot.

Miért vállalnának a közjó érdekében személyes felelősséget és vagyoni kockázatot. Akkor inkább utcai zavargásokat. Néma és tettleges érvelésük mindazonáltal jól érthető. A rendezett kapitalizmussal szemben még az állam és a szomszéd teljes lerablásával együtt sincs nagy esélyük. Üzleti tapasztalataikkal nincsen mit kezdeni. Tolvajnyelvüket idegen nyelvekre nem lehet lefordítani. Az állam és a legszegényebbek rovására illegálisan felhalmozott tőkéjük nem működő tőke. Nyilvánvaló, hogy nem olyan demokráciát akarnak, amely szabad egyének szabad társulása. Ha pedig csak ilyen demokrácia van, akkor nem akarnak demokráciát. Diktatúrát akarnak és a diktatúra árnyékgazdaságát akarják.

A jugoszláviai háború ennek a defenzívából offenzívára váltó, a kommunizmus ideológiáját nacionalizmusra cserélő, izolacionista mentalitásnak csupán az első és a legdurvább megjelenési formája. De valamennyi posztkommunista társadalom ugyanattól az elhallgatott, gyorsan feledésbe merült és erősen átrajzolt múlttól szenved. Ignoráns múltját ignorálja. Szimulálja az emlékezést. Nem a rigómezei csatától, nem a mohácsi vésztől, nem a nemzetet megcsonkító trianoni békeszerződéstől szenved, ezek ürügyek, fantomfájdalmak és fantazmagóriák. A posztkommunista társadalmak annak a kevéssé szalonképes realitásnak a veszendőségétől szenvednek, amelyet a túlélésért folytatott harcban igen ötletesen és találékonyan önmaguknak teremtettek meg. A közel évszázados ignoranciájuktól szenvednek. Két végletes politikai kurzuson átnyúló etikai csődjüket kéne a jövőjük érdekében bevallaniuk. Nem akarnak emlékezni. Nem akarnak semmiféle számvetést. Nem is akarhatnak. Ilyesmit csak egyén csinálhat, kizárólag egyes szám első személyben. Mindenki a saját öntudatát és a saját önbecsülését veszítette el. Öntudat és önbecsülés, régies szóval élve, tartás híján a személy nem tud beszélni, nincsen nyelve hozzá. Zokon veszi, ha ilyesmire emlékeztetik. Magát a realitást tekinti sértőnek. Áldozati szerepbe menekül, bűnbakot keres, panaszosan forgatja a szemét, forgatja a régi lemezeket, megteremti a vesztesek és a veszteség valóban soha és sehol nem ismert kollektív kultuszát. Ezeknek a társadalmaknak, s ez kétségtelenül új és ismeretlen jelenség a történelemben, bármilyen legális társadalmi rend fájdalmat okozna. Illegalitás a lételemük, s ezen belül legfeljebb az egyéni anarchiára épített kollektivitásba mennek bele.

A monarchikus rend is ellenükre van. Valószínűleg mindenféle társadalmi rend ellenükre van. Szerbiában, Romániában, Magyarországon, a döntés pillanatában a trónörökösök készen álltak. Csupán egy maroknyi hisztérikus legitimista támogatta őket, a nagy többség közömbös maradt. Bulgária nagy politikai vákumában a monarcha megtalálta ugyan a maga szerény szerepét, de rövid úton megbuktatták. Rákapatták a korrupcióra, majd szélsebesen leleplezték. A szimuláció regionális kultúrája helyett a népesség nagy többsége húsz év múltán sem akar sem demokráciát, sem monarchiát. Gyönge államot kíván. Az egoizmusban gyakorlata van, a közjó fogalmát nem ismeri. A megegyezés fogalmát nem ismeri, a hozzávezető rögös utat nem vállalja. A felelősség fogalmát nem ismeri, ha nincs más választása, akkor színleg vállalja, ha szembesítik vele, akkor elhárítja. A meggyőződés és a felelősség etikáját nem tudja egymástól elválasztani, s ezért demokratikus kötelezettségeinek sem tud eleget tenni. Nem is akar. Követelőn lép fel, eszébe sem jut, hogy kötelezettségeinek teljesítése után követelhet. Legfeljebb szimulálja a demokratát, nem nagyobb meggyőződéssel, mint ahogy a kommunistát szimulálta. A demokrácia menet közben sem győzi meg, hiszen rövid úton átlátja, hogy a demokratikus rend véglegesen szétzilálná az önszerveződésen alapuló társadalom családi és törzsi kötelékeit. Amibe találékonyságának köszönhetően a rendezett kapitalizmus már alaposan beleépült, s amit óvatlanságának és a régióra jellemző krónikus tőkehiánynak köszönhetően a rendezett kapitalizmus immár alaposan kikezdett.

Az utolsó utáni pillanatban, bármi áron meg akarja menteni a szimuláció családi és törzsi kötelékben megszervezett kollektivizmusát. Mindig is a sajátjával váltotta ki a közjó fogalmát, s így vált igazolhatóvá a folyamatosan, bűntársi viszonyban elkövetett rablás.

Richard Swartz *A közeli más* című antológiája az udvariasan visszafogott kérdéseivel erre a legközelebbi korszakra néz vissza. A derült égből villámcsapásként érkező balkáni háborúra. Halottaira, élő szereplőire. S így aztán óhatatlanul mindarra, ami az erőszak, a pogrom, a gyilkosság vagy a genocídium műfajában a régió más államaiban még előkészületben áll. Könyvének utószavából sajnos nem tudjuk meg, hogy hány délkelet-európai szerzőt hívott meg az antológiába. Azt tudjuk meg, hogy huszonegyen fogadták el a meghívását. Jobbára ismert szerzők, nemzetiségük szempontjából azonban nem olyan egyértelmű, hogy kik lennének ők. De hiszen erről szól a könyv. Az identitások új válságáról és új lehetőségeiről. Annak a változásnak az egyik leglényegesebb aspektusáról, amely Európában a különböző irányú spontán, forszírozott és erőszaktól űzött népmozgások hatására létrejött és folyamatosan létrejön. Rövid életrajzi jegyzetek egészítik ki a kötetet. Ezek nem csupán szükségesek, hanem azt kell mondanom, hogy a realitás tudomásulvétele szempontjából legalább oly nélkülözhetetlenek, mint maguk a szerzői közlemények. De hiszen erről szól a könyv, a realitás tudomásulvételéről.

A jegyzetek szembeszökővé teszik, hogy a huszonegy szerző közül tizenöt él tartósan külföldön. Elüldözték őket szülőhelyükről. Hárman ingáznak a szülőföld és a választott lakhely között. Bizonyára nem merészelnek visszatelepedni, de visszajárnak. Milyen szép is a szülőföldtől, hogy a vérontást néha szünetelteti. Négyen immár nem az anyanyelvükön írnak, nyelvet váltottak. A jegyzet nem említi, de más forrásokból tudható, hogy még többen váltottak részlegesen nyelvet. Verset és elbeszélő művet anyanyelven, újságcikket a választott nyelven írnak. De hiszen erről szól a könyv, a kényszerű és nagyszerű, a jövőben elkerülhetetlen soknyelvűségről. S nem csak arról, hogy a szereplők vagy a szerzők állampolgársága és nemzetisége nem fedi többé egymást, a realitás ennél jóval bonyolultabb. Egy boszniai horvátot, akit Zágrábban koszos idegenként kezelnek, vagy egy szerbet, aki Kanadában szerbül írja a műveit és akit Belgrádban zsidóként kezelnek koszos idegenként, a nemzeti hovatartozás szempontjából nehéz lenne önkény nélkül besorolni. Nem mintha ne lehetne. Egy jogképes személy nemzeti hovatartozását ő maga el tudja dönteni. Ha úri jókedvében aznap el akarja dönteni. A rasszizmus a személyes döntésbe akar beleszólni. Ne legyen kétségünk, bele is szól. Nem csak a döntésbe, hanem leginkább az egyéni döntések természetéről folytatott gondolkodásba. Amit kollektíven nem, csak egyénileg lehet helyreállítani. De hiszen erről szól a könyv. Miként lesz a rasszista gondolkodás a regresszió köznapi realitásának része, miként követi a regresszív hatalmi struktúrák reális belső érdekét, és milyen szimulációs taktikája van, miként szabja át vele előbb az egyéni életet, majd a határokat. Természetesen szól arról is, hogy miként lehet milliók és milliók otromba regressziójának ellenállni.

Vagy minek számíthat az a horvát származású, neves szerb szerző, aki tizenöt éves kora óta nemhogy külföldön él, hanem angolul ír. A nacionalisták szempontjából bizonyára fattyú, köcsög és hazaáruló. A józan ész szempontjából azonban tiszteletre méltó ellenálló. Két nyelv, két kultúra között közvetít. Nem hajlandó megragadni az izolációban. Reflektál a nyelvére, így aztán ismeri. Nem az illegalitást és nem a szimulációt tette szellemi otthonává. Mint ahogy az a szerző is ellenáll a hazafiasság téveszméinek, aki mindenféle nacionalista üldöztetés ellenére megmaradt az anyanyelvénél. A nyelvi ellenállásnak csupán ez a két, egymást kiegészítő formája létezik. Az antológia egyik kis történetének van egy olyan szereplője, aki el sem mozdul szülőhelyéről, de rövid életében állampolgársága háromszor megváltozik. Igazán nem ismeretlen vagy nem meglepő életsors a régióban. De hiszen éppen erről szól az antológia, a lehetetlenségek napi realitásáról, lenyűgöző hatalmáról, a fogalmi porózusság katasztrofális bűvöletéről.

Igaz, magából az antológiából nem tudjuk meg, hogy mit jelent ez a Dél-Európa itt. Vajon a könyv alcíméhez kölcsönzött fogalmat a politikai földrajz, az etnikai hovatartozás vagy a kulturális hovatartozás szempontjából kell-e megítélnünk vagy értenünk. Az

is igaz, hogy ennek a kérdésnek a mintegy negyven éve zajló tudományos feltáró munka sem tudott a végére érni. De azért vannak keretek, vannak irányok, tudományos iskolák, ajánlatok. Richard Swartz mintha egyiket sem venné figyelembe. Arra sem ad nekünk magyarázatot, hogy mit miért nem vesz figyelembe. Ha Albániát, Bulgáriát, Koszovót, Boszniát, Montenegrót, Szerbiát, Horvátországot, sőt Szlovéniát is belefogta ebbe az egzakt módon nem körülrajzolt értelembe, úgymond egy kalap alá vette őket, akkor Romániát, Macedóniát, sőt Görögországot miért hagyta ki. Vagy ha esetleg az összeomlott európai szocialista rendszerek rettenetes utófájdalmaira és utódlási harcaira volt kíváncsi, akkor a leglátványosabban viselkedő balkáni rendszerek mellé miért nem vette fel azokat, amelyek igen hasonló regressziót mutatnak, s csupán látszólag hajlékonyabbak, Magyarországot, Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát, Lettországot, Észtországot, Litvániát vagy a krónikus szimptómákat produkáló Ukrajnát. Nem kevésről, Európa nagyobbik feléről lenne szó. A gyengébbik feléről. Az utószóban Richard Swartz megvonja a vállát.

Megengedheti magának, mert nem országokkal foglalkozik, még csak nem is nyelvekkel vagy régiókkal, hanem szerzőkkel. Ezek pedig bizony komplikált személyek. A gondolkodásban igen kényes határvonalon áll meg. Aki nem a szimuláció tolvajnyelvén beszél, érti, hogy a személy miért nem azonosíthatja önmagát az országával, a nemzetével, s miért válik veszélyessé hazájára nézve, amikor azonosítja vele önmagát, s országa nevében kezd írni vagy szónokolni. Individualizmus és egoizmus, patrióta öntudat és nacionalizmus között bizony van határ, mégpedig igen szigorúan őrzött. A kérdések, amelyekkel Richard Swartz a szerzőkhöz fordult, a térséget uraló szellemi, földrajzi, politikai bonyodalmakhoz és botrányokhoz képest viszonylag ártatlanok, ártalmatlanok és egyszerűek. Honnan a szomszédoddal szemben táplált bizalmatlanság? Honnan a hajlam, hogy inkább az ellenséget, mint a barátot lássad benne? Honnan az etnikai tisztogatás vágyálma és programja? Persze csak első pillantásra olyan ártatlanok és ártalmatlanok ezek a kérdések. Egy általánosan elfogadott (nem is teljesen alaptalan) előfeltevést tartalmaznak, miszerint a balkáni régió kontinensünk puskaporos hordója lenne, aminél Bismarck szerint egyetlen pomerániai gránátos élete többet ér. Ahogy a hírhedt mondást az antológiához írott szerkesztői utószavában maga Richard Swartz idézi. Vagy ahogy a koszovói háború előestéjén Marion Gräfin Dönhoff a főrangúak nagyvonalúságával mintegy modernizálta a bismarcki felfogást, mondván, csak öljék egymást halomra, nekünk ebbe nem kell beleszólnunk. S ahogy Richard Swartz maga is csatlakozni látszik hozzájuk, mielőtt ártatlannak tűnő kérdéseit ennek az előfeltevésnek a jegyében feltenné: „Egy német vagy svéd szemében mindez idegen, egyenesen ijesztő lehet." Ami nyersfordításban azt jelentené, hogy a szomszéddal szembeni bizalmatlanságot, az ellenségesség emberi hajlamát, az etnikai tisztogatás vágyálmát és ideológiai programját regionális specialitásként kell felfognunk és így kell kezelnünk.

Feltéve, hogy rögvest megnevezzük, hol vannak e csudás térség határai és hol kezdődik a még csudásabb régió, e lehetséges világok legjobbika, ahol nincs gonosz emóció, nincs egoista szándék, ahol nincs alantas ideológia. Ha az antológia szerkesztője nem vonná meg a vállát, ha foglalkozna a fogalom definíciójával, ha lennének pro és kontra érvei, akkor a tények súlya alatt rogyadozva akár tudomásul is vehetnénk nagyúri döntését. El tudnánk fogadni a régiók specialitásának Bismarck és Dönhoff által bevezetésre felkínált elvét. Mert milyen szép is lenne, ha így lehetne. Akkor túl a mi rettenetes térségünk határain a radikális ír protestánsok édes kezesbárányok lennének, mint nem kevésbé radikális és nem kevésbé édes katolikus testvéreik. Akkor a baszkok nem robbantanának. Akkor a belga királynak nem kéne azon fáradoznia, hogy vallonok és flamandok ellenében őrizze a monarchiát. Akkor minden ember előre tudná, hol kell megszületnie. Akkor a svédek, szemben, mondjuk, a szlovákokkal és a magyarokkal, mindig is a legba-

rátibb kapcsolatot ápolták volna a norvégokkal, a dánokkal és főleg a szívüknek oly kedves finnekkel, vagy az őket illető tegnapi konfliktusok és a mai kocsmai kiszólások a felvilágosodott testvériség és a keresztyéni szeretet számlájára lennének írhatók. Akkor XII. Károly svéd király soha nem kereste volna a török szövetségét az orosz ellenében, s akkor svédül a töltött káposztát sem hívnák török szóval kåldomarnak. Nem beszélve arról, hogy svéd nagykereskedőknek eszük ágában nem lett volna acélt szállítani Hitlernek. Főleg nem olyan aranyért, amelynek származási helyét és transzferálási útját ismerték. Auschwitzban a kitört és kivert aranyfogakat a vértől és a foghústól helyben pucolták meg a kanadások, ebben az állapotukban azonban már Zürichbe sem érkezhettek volna meg, ahonnan a háborús muníció ellenértékeként, tisztítva és tömbökbe öntve nem vitték volna tovább Stockholmba a szállítmányokat. Nem eshetett volna meg. A náciktól kölcsönzött eutanáziaprogramokkal a svéd egészségügyi hatóságok nem tizedelték volna meg a saját svéd elmebetegeiket, mert egyáltalán nem ismerték volna a „lebensunwertes Leben" fogalmát, vagy ilyen barbár fogalmat a saját törvényeik keretében egy pillanatig sem tűrtek volna el. Illetve a németek is bizonyosan nagy idegenkedéssel nézhetnék a balkáni népek örökletesen vérnősző hajlamát, ha más népek rovására és számlájára nem alapították volna meg ezeréves birodalmukat. Ha Einsatzkommandóik nem puszta kézzel mészárolták volna le az ukrán és az orosz zsidóságot mindössze másfél év alatt. Ha ezeknek a keserű tapasztalatoknak az alapján nem kellett volna más tömegpusztító eszközök után nézniük. Ha koncentrációs táboraikat nem szerelték volna fel, és nem funkcionálták volna át ipari eszközökkel dolgozó megsemmisítő táborokká. Ha nem rabolták volna ki, nem rombolták volna földig Európa nagyvárosait és országait.

Svédeknek és németeknek persze szintén lenne alapos okuk az önmaguktól való idegenkedésre. Ha nem lennének ennyire feledékenyek. S ki állítaná, hogy nincs ilyen feledékenység. A túlélés vagy az erkölcsi tisztaság látszatának megőrzése érdekében mozgósított emberi feledékenységnél alig van rémesebb és alávalóbb. Az egyenes adásban közvetített balkáni háborúban először láttuk szabad szemmel, hogy e feledékenység miként működik. Saját kölykeik teteme felett óbégató emberi nőstényeket láttunk, akik alig valamivel korábban a szelíd honleány vagy a vad nemzeti hisztérika szerepében háborúra tüzelték a fiatal hímeket, hogy válogatás nélkül öljék halomra más emberi anyaállatok kölkeit. A háborúkat bizonyára nem teljesen jogos a sors, a végzet, az isteni rendelkezés vagy akár az emberi hímek vetélkedő hajlamának számlájára írni. De el kell ismerni, hogy először láttuk szabad szemmel az emberi hímek egymás iránt táplált, kölcsönösen és kultikusan ignorált erotikájának rettenetes hatalmát. Egyenes adásban, hogy vonzalmukat, amit békeidőben a stadionok lelátóin és a sportpályák zuhanyozóiban nyilvánítanak meg, milyen vékony hártya választja el a közösen végrehajtott tömeggyilkosságtól, amit csinosan homlokukra kötözött babos fejkötőkben követnek el.

S így nekem sokkal inkább az a benyomásom, hogy Richard Swartz a legkényesebb pontokat érintve bizony brutálisan provokálja a szerzőket. Mivel az antológia egyszerre tíz nyelven, albánul, bosnyákul, bolgárul, horvátul, macedónul, montenegrói szerben, németül, szerbül, szlovénul, magyarul pedig Csordás Gábor, Gállos Orsolya és Szondi György fordításában (a fordítottság minden kellemetlen mellékíze nélkül) jelent meg, minden bizonnyal jó sok olvasóját szintén provokálja. Vállrándításával, a rasszista előfeltevés finoman odavetett közhelyével történeti és szociológiai tartalmat ad a provokációnak. Helyzetbe hozza kiválasztott szerzőit és soknyelvű olvasóit. Ártatlannak és ártalmatlannak tűnő kérdéseit a szerzők többsége komolyan veszi. A mögöttük álló történeti tapasztalat elég súlyos, hogy isten és ember előtt másként ne tehessenek. Amennyire én ismerem, Richard a legkisebb általánosítástól ideges. Ez merő feltételezés, absztrakció, kiáltja. Mindig személyes választ vár, nem elméletet, konkrétumot. Az absztrakciós képesség hiányát ezzel együtt bűnnek tekinti. Minden erejével azon van, hogy a konkrétnál és

az egyedinél maradjon, ne absztraháljon. A személyes felelősségnél szereti lecövekelni a gondolkodást. A történeti felelősségtől a személyes felelősséghez szeret visszatérni, visszavezetni, visszabontani. Olyan kulturálisan telített személyes felelősségre apellál, amely nem téveszti szem elől az európai elme számára legtágasabb láthatárt. Istent. Teremtést. Univerzumot. Ilyesmiről azonban inkább nem beszél. Igaza is van, ezen a szellemi tájékon kezdődik az irodalom terrénuma. A személyességhez való mániás ragaszkodással ezen a terepen veti meg a lábát az antológiája.

Szerkesztőként igazán nem sokat teketóriázik. Szerzők szerint állítja betűrendbe a meghívottak műveit. Nem az írók nacionáléja, nem az írások irodalmi irálya, nem a műfaja, nem a témája, még csak nem is a minősége dönt. Végel László bensőséges hangvételű, erőteljes esszét ír. Ismail Kadare viszont valamilyen soros konferenciára összegányolt, lehasznált szöveget ad neki. A két szöveg igényessége között igen nagy a különbség, de kétségtelen, hogy Kadare szövegéből a térségről szóló konferenciák szellemi színvonalának és a szerző pillanatnyi felelősségérzetének kínos realitása is rögtön elibénk áll. Biljana Srbljanović úgynevezetten igaz történetet tár elénk az érzelmes és önsajnálattól áthatott tárca műfajában. Sajátosan éles, regionális jellegű sértettsége viszont az írás kvalitásától függetlenül igaz. Igaz a szerző sértettségből eredeztethető és öntudatlanul használt előítéletrendszere, s ezek együtt a régióra nézve is szimptomatikus értékűek. Fatos Kongoli kissé tudálékos, a térségről forgalomban lévő panelekből összetákolt cikket ír. Brutális nyelvhasználatáról ellenben nem lehetne azt mondani, hogy ne lenne reálisan létező és ne utalna a régió nyelvhasználatára. Dimitre Dinev nagy műgonddal megírt és nem kevés tálentumról tanúskodó, a kelleténél azonban épületesebb tanmesét publikál az antológiában. Tanmesét, amelyről mégsem tudnám megmondani, hogy miről szól vagy mire tanít meg. De ki állítaná, hogy az európai irodalom végein, ahol az individualizmus realitása éppen csak megérintette az egoizmusoktól uralt, a különböző színezetű kollektivizmusoktól áthatott társadalmakat, ne élne olyan elképzelés, amely tanítói hivatalnak tekinti, sőt feladatokkal látja el a költészetet és az elbeszélő irodalmat. A betűrend végén álló Vladimir Zarev karakteresebb és elragadóbb helyi tantörténete aztán megerősíti a sejtést, hogy itt nem feltétlenül valamilyen kollektivista szándékról vagy antiindividuális áramlatról, hanem az elbeszélésnek egy jóval korábbi, a szóbeliséghez igen közel álló felfogásával van dolgunk. Az antológiának azonban nem csak esetei és műfajai, nem csak stiláris és színvonalbeli egyenetlenségei vannak, hanem az olvasó legnagyobb szerencséjére komoly irodalmi erősségei. Az olvasó szerencséjéhez tartozik, hogy a kötet szerkesztője nem csak a szerzők nemzetiségével és a műfajok változatosságával, hanem antológiája irodalmi erősségeivel szemben is végtelenül egykedvű. Mintha a különböző jelentős alkotók feje felett messzebbre néznénk el, mint ahová ők látnak egyenként.

David Albahari sok szálon bonyolódó, tapasztalatokban gazdag, kifejezési módjában dísztelen és szűkszavú története számára még a szóbeliséghez közelálló, tanmesébe hajló stílusréteg vagy a töredékes balladai szerkezet avítt regionális ízei sem ismeretlenek. Olyan író, aki közeli dolgokra nagy távolságból néz. Nem lép az eseménybe, a felületét írja le. A rejtélyek megjelenési formáit, nyomát, kiszámíthatatlanságuk ritmusát a szöveg éppen csak követni tudja. Azt a titkos, földalatti, illegális világot észleli, amely a legjelentéktelenebbnek látszó emberi eseményeket a szemünk láttára vérengzésbe fordítja át. A tettesek mindeközben nesztelenek maradnak, arctalanok, névtelenek. Albahari a paranoia szélére merészkedő esszenciális választ ad Richard Swartz kérdéseire. Bora Ćosić egészen kis életszeletre fog rá, kora gyermekkori eseményre emlékezik. Az emlékezés különben is kiemelt szólam az antológiában. A család Zágrábból költözik át Belgrádba. Kertes házból emeleti lakásba, amit a gyerek katasztrófaként él át. Kifordították az egyetlen világ és az egyetlen nyelv paradicsomából. Ami ugyanakkor felfedező tapasztalat. „Megértettem, hogy valahol a közelben mindig is létezik egy másik élet, mely gyökeresen külön-

bözik a régi életünktől, már-már az ellentéte annak. Mintha ez az élet tartalmazna valami önmagával ellentétest, és elég egy fordulat, hogy az a másik, mélyben rejtőző kép megmutatkozzon. Ez azt jelenti, hogy ugyanezek a szekrények, könyvespolcok és papa foteljai egy másik változatot zártak magukba, mely csak az alkalomra várt." Ebben a régi, háború előtti világban, háború előtti városban a gyerek arra ébred, hogy egy olyan titkos szerveződésbe, összeesküvésbe pottyant, amely arra a rejtélyes valóságra vonatkozik, aminek ő maga is része. A világos, sallangtalan, érzelmileg telített elbeszélést adja az antológiának, bölcsességét és nyugalmát. Slavenka Drakulić három, egymás mellé helyezett monológot közöl. Szövegként úgy vannak megmunkálva, mintha nem lennének megmunkálva. Lehetnek dokumentumok, valószínűleg azok is. A szerző az élőbeszéd alapján jegyezte le őket. Drakulićot régóta foglalkoztatja a tanúskodás és a tanúság szerepe és szerepjátéka, de olyan száraz marad az eseményekkel szemben, mint akit az erkölcsi tanulság nem érdekel. Drakulić nyers. Nyomot akar hagyni. A többi rátok tartozik. Drakulić érdesen érzelemdús. Verica egy szép napon rájön, hogy az apja tömeggyilkos volt a háborúban, és nem szólal meg többé. Se otthon, se az iskolában. Markónak, habár szerb, Ante volt a legjobb barátja, s ezért az ő utcájukból tizenvalahányan együtt indulnak el a háborúba. Ahol megtanulnak ölni. Elviselni mások halálát. Mígnem Markóra a gyanú árnya nem vetül, hogy ő lett volna Ante szüleinek gyilkosa. Ante alig három és fél oldalon a feltételezéstől és a veszteségtől meggyötörve megöli legjobb barátját. Mit hogy megöli. A szöveg megy utána, vele teszi meg, örök időkre rögzíti. Egy muszlim házaspár nem tehet mást, küszködve és vonakodva vesz magához egy mindössze kétnaposan elhagyott szerb csecsemőt. Ezzel elindulnak egy úton, ahol saját közösségük tagjainak megvetését kell elviselniük, köpést és gyalázatot. Abban a tudatban, hogy ők most mégis boldogok a gyerekkel. De abban a tudatban, hogy a gyerek mindhalálig szenvedni fog. Aleksandar Hemon megméri az idegengyűlölet tengermélységeit. Az emberi tudat mágikus rétegébe merítve, a lehető legmélyebben, az ősélménynél kezdi. Miként akarta négy és fél évesen meggyilkolni a kórházból éppen hazahozott, újszülött kishugát. Aki betolakodott, elvette, kisajátította legfőbb nárcisztikus tulajdonát, a szülők kizárólagos figyelmét. Önmagában veszi szemügyre a gyilkost. Tudomásul veszi a képességet és a késztetést. A gyilkosság szándékát, amit a beteljesüléstől alig valami választ el. Saját gyilkos ösztöneinek tudatát, amit egy életen át cipel a tudatában, akár gyűlöl, akár elszenvedi. Világos, mesterien felépített esszét ír igen privát történetekből. Feltár, megmutatja a gyúanyagokat és az ösztönélet gyilkossághoz szükséges építményeit. Bölcsességét egyedül önismeretéből meríti, ami egyben világismeret és emberismeret. Szüleivel együtt elvisz bennünket emigrációjába is, ahol szintmérő ónját nem csak az idegen környezet idegengyűlöletébe, hanem az emigránsok idegengyűlöletébe is jó mélyre engedi. Miljenko Jergović az esszé és az emlékezés közé ír. Mintha József Attila kétségektől gyötört fejhangján szólalna meg. „Ezt a történetet is, amit most írok, és amelyikben sajnos sem kitalálás, sem hozzátoldás nem lehet, jó néhányszor elmeséltem már." Miként is szakadhatna el saját soknemzetiségű családja történetétől. Különböző irányokba, táborokba, hadseregekbe, városokba, ideológiákba, menekülésekbe és katasztrófákba vonják és lökik a család tagjait. Mennek maguktól is, egymást is lökik. Kis portrékat kapunk tőle, éles kis skicceket. Oly közel hajol, ahol az ember idegen többé nem lehet. Charles Simic szintén emlékezés és esszé közé ír. Anélkül, hogy előre ismerhetné Richard Swartz antológiáját, halálos biztonsággal adja meg az antológia ellenállói alaptónusát. „Az értelmiségi feladata mentségek gyártása azok számára, akik nőket és gyermekeket gyilkoltak le. Újságíróként és hírmagyarázóként pedig az a dolga, hogy hazugságokat terjesszen, majd bebizonyítsa, hogy igazak. Azonnal felismertem, hogy saját népem arra kér, hogy legyek a cinkosa egy bűntettben, tegyek úgy, mintha megértenék és megbocsátanék olyan cselekedeteket, amelyekről tudom, hogy megbocsáthatatlanok."

Nekem azonban e sok nagyszerű írói teljesítmény között Irena Vrkljan elbeszélése „A Mila bolygó" a legkedvesebb. Ahogy az eredeti német kiadás jegyzetanyagától némiképpen eltérő magyar jegyzetből megtudjuk, a Belgrádban született, Zágrábban felnőtt, a berlini filmfőiskolán végzett, horvát nyelven író Vrkljan nevét Marina Cvetajeváról írott könyve tette ismertté. Mintha lenne is valamilyen bűvöletesen szoros, testvéri kapcsolat kettőjük, Vrkljan és Cvetajeva között, érzéki finomságuk, gyors ötleteik, érzelmi rebbenékenységük. Vrkljan emigráns történetet ír Miláról és Ivánról, egy Belgrádból menekülő és a berlini Weddingben megtelepülő, súlyosan nélkülöző és halálosan magányos, már nem is egészen fiatal művészházaspárról. Mila költőnő, aki nem ír többé verset. Iván festő, aki viszont nem tud mást tenni, csak festeni, csak festeni. Van valami, amit nem tudnak elfelejteni. Amiről nem esik szó. Mintha az egész szomorú, finom, szépséggel, szörnyűséggel, éles fordulatok csöndes előadásával teljes elbeszélésből Cvetajeva beszélne ki. De nem a stílusával, mert az jóval hevesebb volt, szenvedélyektől tépettebb, hanem az idegen sorsok iránti érzékenységével, mindenféle önsajnálattól és hősiségtől mentes, áldozatos és áldozati alkatával. Valószínűleg a testvériség beszél így a közös hangjukon. Vrkljana a barátságról ír, amit az elbeszélő Mila iránt érez, szerzőként pedig belefonja elbeszélésébe Cvetajeva hasonló emberi alkatát és párizsi emigrációjának történettöredékeit. Messzire, igen messzire látunk így az emberi történelemben, de hirtelen nem csak a szomorúságba és a rettenetbe, hanem a szépségébe is. S nem mondhatnám, hogy a látványtól ne akadna el a lélegzetem.

Úgy emlékszem, hogy azon a fantasztikus régi utazáson, valahol Brassó és Segesvár között járhattunk. A viszonylag jól ápolt országúton egyáltalán nem volt forgalom. Sem előttünk nem haladt jármű, sem mögöttünk nem jött jármű, hosszú idő óta szemből sem, semmi, csak az aszfalt nyílegyenes csíkja ezzel a magunk alá gyűrt sok semmivel. Jó ütemben haladtunk, de csak komótosan, kényelmesen, semmi feszültség. Igen jó volt a kedvünk. Fennsík volt, olyan érzés, mintha a föld tányérján isteni kéz emelne és vinne a semmibe. Felettünk a felhőtlen ég. A hegyláncok csúcsaival lezárt szemhatárig semmi, semmi, üresség. Ragyogott a tavaszi nap, volt már ereje. A megmelengetett talaj felett az egész tájon kéklő pára ült, fuvallatnyi kék. Szélcsend és béke uralkodott. Immár sehová nem siettünk. Az előző napokon olykor sikerült lerázni a titkosszolgálati kíséretet, nem minden nehézség nélkül, de rendesen fel tudtuk dolgozni a sepsiszentgyörgyi, a marosvásárhelyi címeket és telefonszámokat. A két újságíró sok mindent látott, halott, amit eddig még alig vagy soha. Szakmai feszültségük végül is felengedett. Igaz, a kísérők olykor testközelbe merészkedtek, zizegő orkánkabátjaikban folyamatosan ránk tapadtak, de ez is a tapasztalathoz tartozott. Manuelt egy lépcsőházi fordulóban, az emeletről lerohanva ketten szándékosan elsodorták, a falnak ütődött. A pincébe vezető folyosón tűntek el. Manuel kirohant az épületből. Én a korlátra zuhantam, valamennyi ideig ott maradtam, mert nem kaptam lélegzetet. Ebben a lépcsőházban észrevétlenül megverhettek volna minket. De bizonyára nem volt parancsuk rá. Épen úsztuk meg az atrocitásokat. Az utolsó szekust a szálloda halljában láttuk, bizonyára ránk várakozott, de aznap reggelre az lehetett az utasítás, hogy ne okozzon kellemetlenségeket.

Susanne egyszer csak lassított, megállt. Kérdeztük a hátsó ülésről, hogy mi történt. Ők elöl, ketten, Richarddal kinyitották a kocsijuk ajtaját, mint akik összebeszéltek. Világos, hogy nem történt semmi. Csendet akartak hallani. Fényt, levegőt, napmeleget. Mi is kinyitottuk a magunk kézre eső ajtóit. Négyen hallgattuk a csendet a levegőbe emelt táj felett. Aztán megint utaztunk. Csendesebbek lettünk, talán egy kicsit szomorúbbak, mindenesetre boldogok. A józan napfénynek, a fennsíknak nem volt vége, üres maradt az út. Sehol egy fa, sehol egy bokor. Árnyékot semmi semmire nem vethetett. Igazán nem lehetett volna azt mondani, hogy gond lenne a látási viszonyokkal.

Mikor is az útiránytól jobbra, a mező kellős közepéről megindult felénk egy parányi pont. Észleltem, hogy teherautó, jön a földúton egy teherautó, de ténylegesen nem vettem

tudomásul. Ahogy közeledtünk egymás felé, egyre nagyobb sebességgel jött felénk. Ezen az oldalon ültem, ezt is észleltem, a gyorsulását, de miért foglalkoztam volna a sebességével és a lóerejével. Miért vettem volna tudomásul, hogy mi történhetik. Ahol a két út találkozott, neki a szabályok szerint meg kellett állnia, meg kellett várnia, hogy elhaladjunk, amiről szintén nem volt miért gondolkodnom. De anélkül, hogy a sebességét visszavette volna, belénk rohant. Katonai teherautó volt. Mintha előbb lökött volna a hatalmas tömegével, hirtelen mindent elsötétített, s ezt követte volna a két tárgy fülsiketítő csattanása, amit csikorgások és reccsenések követtek. Talán repültünk valamennyit, zöttyenés, átcsúsztunk az úttest másik oldalára. Néztem Susanne magasba emelkedő fejét, mit fog tenni. Susanne egyáltalán nem veszítette el a lélekjelenlétét. Nem tudta a kocsit az úton megtartani, de majdnem megtartotta. Valószínűleg úgy vette le lábát a gázpedálról, hogy nem borultunk a sekély útmenti árokba, hanem éppen csak megbillenve, méltósággal landoltunk a síkon, sértetlenül. Éppen csak az egyik hátsó kerék ragadt az árokba. Mind a négy ajtót ki lehetett nyitni. A katonai teherautó a rettenetes lökhárítójával valamivel a hátunk mögött állt meg az úton keresztben, felettünk. Előbb a sokkos állapot néma csöndje. Hogy a másik megvan, s akkor ez valószínűleg azt jelenti, hogy még megvagyok. Aztán mind a négyen a saját anyanyelvünkön ordítottunk egymásnak és az egyetlen katonának, aki a kocsi magas üléséről lekászálódott. Enyhén vérzett a homloka. A hasát tapogatva tántorgott felénk. Nem lehetett több húszévesnél. Nem volt részeg. Mi is tántorogtunk. S mintha mi hárman, férfiak, ott se lennénk, azonnal Susanne keze után kapkodott, románul kiáltozott és rimánkodott. Mintha a rettenetes hibáért, vétségért vagy talán az elkövetett bűnért, tőle, egyedül tőle kérne bocsánatot, bűnbocsánatot kérne, kegyelmet. Nem tudom mit, a jövőjét. Megtette. Mégis bűntelen maradt. Megússza. Mégsem volt elhárítható a gondolat, hogy a titkosszolgálat megbízásából tette meg. Mintha Susanne kezét akarná megragadni, megcsókolni. Boldog lenne. Ennek a szőkeségtől sugárzó fiatal nőnek mégsem esett bántódása. Svédül, franciául, románul és magyarul ordítottunk bele egymás szavába. Koszos volt és büdös volt és nyakig olajos volt és fekete volt és a sapkája félre állt. Ami pedig végképp felfoghatatlanná tette a helyzetet, sírt, vonyított és hüppögött. Aztán minden átmenet nélkül, mintha szent tárgyat érintene, ujjaival végigfutott az enyhén sérült sötétkék gépkocsi oldalán és visszaloholt a saját kocsijához. Sehol senki nem jött. Valahonnan előráncigált egy vontatókötelet, hogy még mindig rázkódva, sírva kihúzza az árokból a drága svéd gépkocsit. A művelet nem volt egészen egyszerű, bizonyos nyugalmat és józanságot követelt a felindult felektől. Soha nem tudhatjuk meg, soha nem fogjuk megtudni, hogy mi volt ez. Mi volt ez. Hiába gondolkodunk.